

הרב יואל פרידמן

הגדרת עונת המעשרות

ראשי פרקים:

- א. הבשלה
- ב. ראוי לזריעה
- ג. שליש משקל שליש גודל ושליש גידול
- ד. שיטת הרמב"ם
- ה. עונת המעשרות בשקד
 1. עונת המעשרות בפירות הנאכלים בקוטנם
 2. עונת המעשרות של השקד במשנה

סיכום

נאמר במשנה (מעשרות פ"א מ"א):

"וכל שאין תחילתו אוכל אבל סופו אוכל אינו חייב עד שייעשה אוכל".

וכתב הרמב"ם (פיה"מ שם) שהמקור הוא מהפסוק: "עשר תעשר ואכלת" - משמע שהפרי ראוי לאכילה; וברע"ב הביא פסוק אחר: דכתי' "מזרע הארץ מפרי הארץ מפרי העץ" - עד שייעשה פרי. ובהמשך כתב הרע"ב בפירושו למשנה ב': "מאימתי הפירות חייבות במעשרות - דתחילתן אינן אוכל וצריך ליתן שיעור לכל פרי ופרי מאימתי יגיע זמנו להיות ראוי לאכילה".

נמצאנו למדים שעונת המעשרות היא כאשר הפרי מגיע לשלב שהוא ראוי למאכל, ולפי"ז זהו שלב מאוחר בהתפתחות הפרי. אך יתכן שהכוונה היא ל"ראוי לאכילה ע"י הדחק", וזהו שלב מוקדם יותר.

א. הבשלה

המשניות (שם מ"א-מ"ד) מתארות ונותנות סימנים לעונת המעשרות של כמה פירות:
 "התאנים משיבחילון, ומפרש רע"ב: "תחילת בישולם קרוי בוחל, ודוגמא לזה תחילת ימי הנעורים באשה קרוי בוחל".

הסימן לעונת המעשרות בענבים הוא "משהבאישו", ומפרש רע"ב: "שנתבשלן כ"כ עד שהחרצנים נראים מבחוץ מתוך הקליפה".

הגר"א (שנות אליהו שם מ"ב סד"ה הענבים) מביא בשם ירושלמי שעונת המעשרות מקבילה לשיעור שליש בישול כלומר שעונת המעשרות היא בתחילת ההבשלה, וכן משמע גם מפירוש רע"ב בהסבר המחלוקת בין ר' יהודה לת"ק (סוף מ"ב): "האגוזים משיעשו מגורה. ר' יהודה אומר האגוזים והשקדים משיעשו קליפה". מפרש הרע"ב

שהשלב שמשמעושה הקליפה התחתונה - זהו שלב מאוחר בסיום תהליך ההבשלה. לעומת זאת, לדעת ת"ק עונת המעשרות היא שלב מוקדם יותר, בתחילת ההבשלה; וקיי"ל כת"ק. וכן משמע מפירושו (מ"ג): "העוזרדין משיקריחו" - מבאר רע"ב: "פירות הללו בקטן מכוסים שערות דקות כמין נוצה, וכשיתחילו להתבשל נקרחים מעט מעט בגמר בישולם - נופל הכל".

ב. ראוי לזריעה

בהמשך המשנה (שם) נאמר: "התלתן משתצמח": ומבאר הרע"ב: "משהיה נגמר בישולו עד שאם היו זורעים אותו היה צומח". וכן נאמר בגמ' (ר"ה יב ע"ב): "מאי משתצמח - משתצמח לזרעים". ונחלקו רש"י ותוס' מהו "משתצמח לזרעים": לדעת רש"י הכוונה היא לשלב שהזרע צומח בתוך הפרי ולפי"ז הוא שלב מוקדם (לגבי דברי רש"י עי' להלן פרק ד' שיטת הרמב"ם). התוס' (שם ד"ה משתצמח) מביא את הירושלמי (מעשרות פ"א ה"ב) ש"משתצמח" זהו השלב שהזרע שבפרי ראוי להיזרע וז"ל התוס': "משתצמח לזרעים היינו שנגמר בישולם כל כך שאם תולשין אותם וזורעין אותן במקום אחר מצמיח".

בתוס' (שם יג ע"ב ד"ה אל תיקרי) מבואר שעונת המעשרות היא בשליש הבשלת הפרי.

כאמור מקור דברי התוס' בירושלמי (שם):

"התלתן משתצמח כיני מתינתא כדי שתזרע ותצמח כיצד הוא בודק רבי שמואל בר נחמן בשם רבי יונתן נוטל מלא קומצו ונותן לתוך הספל של מים אם שקע רובה חייבת ואם לאו פטורה... אמר רבי זעירא כתיב עשר תעשר את כל תבואת זרעך דבר שהוא נזרע ומצמיח יצא פחות משליש שאינו נזרע ומצמיח..."

מתבאר מתוך דברי הירושלמי שכאשר הפרי מגיע ל"שליש" - הפרי ראוי להיזרע. וצ"ע שכן עפ"י עדות המומחים אפשר לזרוע זרעים של פירות רק בסוף תהליך ההבשלה. ומ"מ אם נאמר שמדובר בשליש הבשלת הפרי הדברים מובנים יותר, שכן כל תהליך ההבשלה הוא תהליך מהיר (כשבועיים), וממילא אין הבדל גדול בין שלישי הבשלה לבין הבשלה מלאה.

ג. שלישי משקל גודל או שלישי גידול

שיטת רבינו חננאל (ר"ה יב ע"ב) שה"שליש" הוא שלישי משקל וכ"כ הערוך (ערוך תילתן). הכו"פ (פרק כו), מלבד הפירוש ששליש הוא שלישי משקל, מביא פירוש נוסף ששליש הוא שלישי גודל הערוך והכו"פ מביאים כמקור לדבריהם את הירושלמי הנ"ל, אך לשיטתם קשה להבין איך הזרעים שבפירות יהיו ראויים להיזרע.

שיטה נוספת בהקשר להגדרת שלישי מובאת בקונטרס אישי השם ששליש, הוא שלישי גידול הרב קוק זצ"ל (הסכמות הראיה סי' ו, אגרות הראיה ח"א אג' לח) דוחה

שיטה זו שכן אם שיעור שליש היה שליש גידול, לא היה צורך בהבאת הסימן "כל שזורעה ומצמחת". וצ"ע מדוע צריך את הסימן הנ"ל אם ההגדרה של שליש היא שליש משקל או שליש גודל; ובפרט שהתוס' (ר"ה יב ע"ב ד"ה התבואה) מקשים קושיא הפוכה: מדוע לא הביאו סימנים לתבואה כפי שהמשנה הביאה בשאר פירות; ומכאן שתמיד יותר קל לקבוע עונת המעשרות בכל פרי עפ"י הסימן המיוחד לו בעת עונת המעשרות עצמה.

אלא שיש להקשות על שיטות אלו (שליש משקל, גודל וגידול) מהגמ' (ר"ה שם): "התבואה והזיתים משיביאו שליש. מנא הני מילי? - אמר רב אסי אמר רבי יוחנן, ומטו בה משמיה דרבי יוסי הגלילי: אמר קרא (דברים לא) מקץ שבע שנים במעד שנת השמטה בחג הסכות. שנת השמטה מאי עבידתיה בחג הסכות? שמינית היא! אלא לומר לך: כל תבואה שהביאה שליש בשביעית לפני ראש השנה - אתה נוהג בו מנהג שביעית בשמינית. אמר ליה רבי זירא לרב אסי: דלמא לא עייל כלל. וקאמר רחמנא תשמט ותיזיל עד חג הסכות? - לא סלקא דעתך, דכתיב (שמות כג) וחג האסף בצאת השנה. מאי אסיף? אילימא חג הבא בזמן אסיפה - הכתיב באספך! אלא: מאי אסיף - קציר, וקים להו לרבנן דכל תבואה שנקצרה בחג בידוע שהביאה שליש לפני ראש השנה, וקא קרי לה בצאת השנה..."

מתבאר מתוך דברי הגמ' שהתבואה מגיעה לשלב שליש ולאחר שבועיים היא כבר ראוייה להיקצר. בשלמא אם "שליש" היינו שליש הבשלה די בשבועיים לסיום תהליך ההבשלה, אך בין אם נאמר ש"שליש" הוא שליש גודל, שליש משקל או שליש גידול - איך יתכן ששני השלישים ייגמרו בשבועיים!?

ד. שיטת הרמב"ם

בגמ' ר"ה (שם) נאמר: "התבואה והזיתים משיביאו שליש", וביאר רש"י (שם ד"ה והזיתים): "יצהר משיביאו שליש מתעשרין אחר שנה שהגיעו בו לשליש בישולם..." כלומר ששליש האמור הוא שליש הבשלה. וברע"ב מביא שני פירושים:

א. שנתגדלו שליש ממה שעתידין להתגדל.

ב. כשעוצר וסוחט - מוציא שליש מהשמן שעתידי להוציא.

הרמב"ם בפירושו למשנה (שם מ"ג ד"ה תלתן) מביא את הפירוש של הירושלמי ש"משתצמח" הוא השלב שהזרע ראוי להיזרע, ובהמשך כותב (פיהמ"ש שם הוצאת הר"ק אפח):

"וכבר ביארנו במס' שביעית ענין אומרו משיכניסו שליש כמו שפירש בתלמוד. ומה שנתברר שם הוא משיביאות שיעיתמה שהוראויין להביא כשנגמר גדולן ובשולן"

הרה"ג יוסף קאפח (שם הערה 25) מציין את הגירסא המודפסת (בש"ס):
 "וכבר ביארנו במס' שביעית ענין אמרם משיכניסו שלישי כמו שפרט הגמ';
 א"כ המובן מזה הענין שהמוציא המעשרות צריך שיוציאם כשיגמר בישול
 הפירות וטעמם"

וע"כ הוא מעיר: "ואיני יודע מה הכריחו ליצור דברים אלו".

אמנם נכון שבגמ' ירושלמי (שביעית פ"ד ה"ז) מתבאר ש"שליש" היינו שלישי הלוג
 וכן פסק הרמב"ם ביד החזקה (הל' מעשר פ"ב ה"ה): "הזיתים משיעשו שמן אחד מתשעה
 ממה שהן ראויין לעשות כשיגמרו, וזהו שלישי שלהן... ", ועי' ראב"ד (לרמב"ם שם). ומ"מ
 מדברי הרמב"ם (הנדפס) למדנו שעונת המעשרות היא שלב מאוחר וקרוב להבשלת
 הפרי - ומה שהכריח את הרמב"ם לומר כן זוהי המציאות, כי רק כאשר הפרי קרוב
 להבשלה הוא ראוי למאכל בשעת הדחק, ורק אז הוא ראוי להיזרע, ורק אז הזיתים
 נותנים ולו כמות קטנה של שמן.

ומבירור שערךנו עם מאיר פרנקל (מד' חקלאי), מתברר שגידול הזיתים נמשך
 6-6.5 חודשים מעת החנטה. בזני זיתים שמיועדים לשמן אפשר להוציא כ-200 ליטר
 מטון פרי, ובזנים של זיתים המיועדים למאכל כ-120 ליטר (בזן סורי רק בין 25-30
 ליטר). אם הכמות הממוצעת של השמן בזנים שמיועדים לשמן היא כאמור 200
 ליטר, אזי תשיעית מכמות זו (עונה לרמב"ם) היא 22 ליטר, ואפשר להוציא כמות כזו
 בערך לאחר 5 חודשים מעת החנטה. היוצא מהנ"ל שעונת המעשרות היא שלב
 הקרוב להבשלת הפרי.

וכן נראה גם מפירוש הרמב"ם (מ"ב): "וכל האדומים משיאדימו - ענינו שכל מה
 שתאדים צורתו כשנגמר בישולו - הרי זה חייב במעשרות משיתחיל האדים"; ושלב
 זה הוא בוודאי קרוב להבשלת הפרי.

ראיה נוספת שעונת המעשרות היא סמוך להבשלת הפרי, שנאמר במשנה
 שעונתן של תאנים היא "משיבחילו" ובירושלמי (פ"א ה"ב) מבואר שאם בשלה אחר
 מעת לעת - חייבות וכן פסק הרמב"ם (הל' מעשר פ"ב ה"ה) ומפרש שם משיעשו רכים.
 ומכאן שאין לפרש שעונת המעשרות היא שלישי גודל, שלישי משקל או שלישי גידול
 אלא תחילת הבשלה, וכנראה שתהליך ההבשלה בתאנים הוא מהיר ולכן לאחר
 עשרים וארבע שעות התאנים ראויות לאכילה.

הכלל המרכזי לדעת הרמב"ם (הל' מעשר פ"ב ה"ג) הוא שחייב המעשר הוא ברגע
 שנעשה אוכל. הוא לומד זאת מהפס' "מזרע הארץ מפרי - עד שיהיה פרי"; וכן
 מהפס' "עשר תעשר את כל תבואת זרעך - עד שתיעשה תבואה".

בה"ה הוא מזכיר את הכלל: "איזוהי עונת המעשרות משיגיע הפירות להזרע
 ולצמוח - הכל לפי מה שהוא פרי. כיצד... " מכאן ולהלן מפרש מהי עונת המעשרות
 בכל המינים. משמע ששלבם אלו הם בהתאם לשני הכללים המבוארים לעיל.

ברמב"ם לא מוזכר שליש אלא בהקשר לזיתים ותבואה¹. ואמנם הרמב"ם (הל' מתנ"ע שם) כתב:

"הקוצר כל שדהו קודם שתגמר ועדיין לא הביאה שליש - הרי זו פטורה (ממתנ"ע)... וכן בפירות האילן אם נגמרו שליש גמירתן חייבין".

ומשמע מדברי הרדב"ז ששליש האמור בתבואה ובפירות, זוהי עונת המעשרות, וכן הבין החזו"א (שביעית סי' ז ס"ק יב); אך המנ"ח (מצוה רכא אות ד הוצ' מכון י-ם) מסתפק אם ה"שליש" האמור זהה לעונת המעשרות ומציין שהר"ש (שביעית פ"ב מ"ז) והתוס' (ר"ה יב ע"ב ד"ה התבואה) כתבו ששליש ועונת המעשרות הם שלבים זהים בכל המינים.

והמקדש דוד (סי' ס ד"ה והנה מפיה"מ) מסביר שלדעת הרמב"ם שליש היא תחילת ההבשלה.

אך תוי"ט (תרומות פ"א מ"ה) מעיר שסוגיית הבבלי (ר"ה שם) חולקת על הירושלמי שהסימן לידע אם ההפרי הגיע לעונת המעשרות הוא שהזרע נזרע ומצמיח, שכן הגמ' אומרת שקים להו לרבנן שמה שנקצר בסוכות בידוע שהביא שליש עד ר"ה; ואילו הכל תלוי בכך שזורעה ומצמיחה, מה קים להו לרבנן? הלא הכל יכולים לדעת שזורעה ומצמיח! ורע"א (שם אות ז) מיישב שזורעה ומצמיח זהו הסימן הכללי ולכן בתילתן הביא הירושלמי את הסימן לכך שנותן את הזרעים לתוך המים ומה ששוקע רובו במים בידוע שהביא שליש, וכן בשאר מינים - הסימנים מורים שגרעין הפרי ראוי לזריעה, ורק בתבואה וזיתים אין את הסימנים הנ"ל ולכן כתבו בסתם הבאת שליש.

במשפט כהן (סי' ג) כתב לגבי התפוזים שאינם בכלל האדומים האמורים במשנה אף שהצבע הכתום נחשב אדום לענין נדה, ובטעם הדבר, כי החוש מעיד שהם ראויים לאכילה לפני שיתאדמו. ומשם משמע שעונת המעשרות היא כאשר הפרי ראוי למאכל.

וא"כ נראה שישנן דעות רבות הסוברות שהגדרת עונת המעשרות היא השלב שהפרי ראוי לאכילה ולזריעה והוא קרוב להבשלת הפרי; ובספר כרם ציון (הלכות פסוקות תרומות פ"ד סעי' ו) סיכום:

"בזמן הזה אין אנו בקיאים בסימנים הפרטיים... אבל נקוט כלל זה בידך שכל שהתחיל להתבשל קצת בתחילת בישולו - הגיע לעונת המעשרות"

וכן פסק למעשה הגר"ש ישראלי (התורה והארץ ג עמ' 106).

1. עי' רמב"ם (מעשר פ"ב ה"ה), הל' שבת (פכ"א הל' לג), הל' מתנ"ע (ה"ז) שם (ה"ז), הל' תרומות (ה"י), הל' טומאת אוכלין (ה"ה).

ה. עונת המעשרות בשקד

1. עונת המעשרות בפירות הנאכלים בקטנם

בדרך כלל הפרי ראוי למאכל בסוף תהליך הגידול כאשר הוא מגיע לשלב ההבשלה. השקד הינו יוצא מן הכלל והוא נאכל כבר בתחילת הגידול, בעודו ירוק - נשאלת א"כ השאלה מהי עונת המעשרות של השקד?

בדרך כלל עונת המעשרות היא קרוב לסוף תהליך גידול הפרי; יוצאים מן הכלל הם פירות הראויים לאכילה בקטנם, שבהם מרגע יציאתם הגיעו לעונת המעשרות: כגון המלפפונים, התפוחים, האתרוגים, הקישואין והאבטיחים. והמקור לכך במשנה (מעשרות שם מ"א):

"ועוד כלל אחד אמרו - כל שתחילתו אוכל וסופו אוכל, אעפ"י שהוא שומרו להוסיף אוכל - חייב קטן וגדול..."

וכן פסק הרמב"ם (מעשר שם ה"ד):

"פירות שהן ראויין לאכילה בקטנן כגון הקישואים והמלפפונות שאין מניחין אותן אלא כדי להוסיף בגופן בלבד, אבל ראויין הן מתחילה לאכילה - הרי אלו חייבין במעשר בקטנן..."

ויש לדון אם הראויין לאכילה בקטנן, שחייבים במעשר תלוי במצב הפרי או בדרכם של בני אדם.

במשנה (מעשרות שם מ"ד) נאמר:

"החייב בשקדים המרים - פטור במתוקים, החייב במתוקים - פטור במרים".

וכתב הרמב"ם (פיהמ"ש למשנה שם ד"ה והאתרוגים):

"...ושקדים המרים ראויים לאכילה כשהם קטנים, לפיכך חייבין במעשר בקטנן קודם שיבשלו, לפי שעדיין ראויים הם לאכילה. וכשיבשל - נפטר מן המעשרות לפי שאז אינן ראויים לאכילה. ושקדים המתוקים בהיפך זה, פטורין מן המעשרות בקטנן לפי שאינן ראויין לאכילה. וחייבין במעשרות כשיבשלו..."

ומשמע מדבריו שההבדל בין השקדים המרים לשקדים המתוקים הוא אם ראויים לאכילה בעודם קטנים ובעודם גדולים, ולא תליא ברגילות בני האדם.

אך מדברי הרש"ס (לירושלמי) משמע שתליא ברגילות בני אדם, שכן כתב בפירושו למשנה הנ"ל: "בשקדים המרים... שדרך לאכול בקטנן קודם שיהו מרים; פטור במתוקים: שאין דרך לאכול אלא גדולים".

וכן משמע מהמשנה ראשונה (מעשרות שם מ"ב ד"ה מאימתי) ששואל לשם מה צריכה המשנה לתת סימנים לעונת המעשרות, הלא נאמר לעיל שמועד החיוב במעשר הוא משייעשו אוכל? ומיישב המשנה ראשונה, שעונת המעשרות היא לפני שהפרי מבשיל לגמרי וכיון שהוא ראוי קצת לאכילה - חייב, ומוסיף: "וטעמא, דדרך בני אדם לאכול קודם גמור..." - משתמע מדבריו שתליא במה שבני אדם רגילים.

בס' אמונת יוסף (ריש מעשרות) שואל מדוע קבעו חכמים שהמינים הנאכלים בקוטנם חייבים במעשרות כבר בעודם קטנים, הרי הם אינם ראויים להיזרע

ולהצמיח? ומיישב שמהפסוק "תבואת זרעך" למדנו שכל מין שאינו נזרע אינו חייב במעשרות **כאשר אין בו חשיבות אוכל**, וקמ"ל שאם ראוי להיזרע ולהצמיח חייב במעשרות גם אם ייהפך להיות אוכל ע"י כבישה בישול וכדו'. לעומת זאת, המינים הנאכלים בקטנם הם מינים שיש להם חשיבות אוכל אף כשהם קטנים, ולכן חייבים. וכעין זה כתב בחזו"א (מעשרות סי' א ס"ק ד"ה ולענין) שבמינים אלו "קים להו לחכמים... אין שבחן חשוב בין קטנן לגודלן וכבר בקטנן הן אוכל חשוב הילכך לא שייך למילף שיעור שבנ"א מוציאין לזריעה..."

נמצאנו למדים שלפעמים ישנם מינים שאמנם ניתן לאכול אותם בעודם קטנים ואעפ"כ לא ייחשבו אוכל חשוב בשלב זה, ולכן עונת המעשרות שלהן בגודלן. וכן משמע מדברי הרמב"ם שהמינים הנאכלים בקטנן "אין מניחין אותן אלא כדי להוסיף בגופן בלבד" אך אם תוספת הגידול משנה את איכות הפרי, ויתכן שאפי' אם תוספת הגידול היא צדדית, כגון שאפשר לאכול את הפרי ביתר קלות אפי"ה עונת המעשרות תהיה בגודלן, כיון שרק אז ייחשב אוכל חשוב. וכן משמע מדברי החזו"א לגבי השקדים עצמם, שנראה שהשקדים המרים אינם ראויים יותר לאכילה בקטנן מאשר השקדים המתוקים, אלא כיון שהם ראויים רק בעודם קטנים לכן "מקרבא דעתייהו דאינשי להקטנים שלהם - מתחייבים במעשר לפי דרך תשמישם"; לעומת זאת, השקדים המתוקים אינם ראויים לאכילה כמו המרים בעודם קטנים, אלא שתוספת הגידול משפר את פריהם ולכן חשיב אוכל רק בעודם גדולים.

היוצא מהנ"ל שעונת המעשרות בשקדים שלנו אינם בעת שאוכלים אותם בירוק אף שראויים לאכילה אז, כי השקדים נאכלים בדרך כלל כשהם יבשים וזה בעת ההבשלה של הפרי. זאת, בפרט שלפי מה שכתב בפרק גידול השקד (מאיר פרנקל - מד' חקלאי) השיווק של שקדים בירוק מהוה אחוז קטן מאד של שיווק השקדים (10%-15%) ורוב רובו של שיווק השקדים ביבש. בנוסף, עיקר השיווק של השקד הירוק נעשה במטעים צעירים; לעומת זאת המטעים הנמכרים לגוי מיועדים לשיווק שקדים יבשים ואף המחיר נקבע עם הגוי לפי הגלעין היבש.

2. עונת המעשרות של השקד במשנה

בהקשר לעונת המעשרות של השקד, נאמר במשנה:

"האגוזים והשקדים משייעשו מגורה, ר' יהודה אומר האגוזים והשקדים משייעשו קליפה".

בירושלמי מבואר שהקליפה עליה מדבר ר' יהודה זוהי הקליפה התחתונה שהיא סמוכה לאוכל. וכתב הרש"ס (הקליפה הפנימית) "...שזו אינה מתקשה אלא אחר שנגמר האוכל". כלומר שהמחלוקת בין ר' יהודה לת"ק היא האם אנו מצריכים התייבשות של הקליפה הפנימית או די בהתייבשות הקליפה החיצונית. ולהלכה כתב הרמב"ם (מעשר פ"ב ה"ה):

"האגוזים משייתפרש האוכל מהקליפה החיצונית; השקדים המתוקים עד שתתפרש קליפתם החיצונית".

ואכן כארבעה חודשים לאחר החנטה מתחיל תהליך של הסתדקות הקליפה החיצונית וזו נבדלת מהאוכל. אז מתחיל תהליך ההתייבשות של השומר, וזוהי עונת המעשרות של השקד כפי שהתבאר במשנה.

סיכום

1. עונת המעשרות בפירות היא סמוך להבשלה כאשר הפרי ראוי למאכל ע"י הדחק.
2. לגבי עונת המעשרות של השקדים, נראה שאפשר להקל שזו חלה כארבעה חודשים לאחר החנטה וחודשיים לפני קטיף השקד היבש, כיון שהעיכוב בקטיף נובע משיקולים של איחסון, אך מבחינת גידול הפרי הקליפה מתחילה להסדק ולכן הוא נחשב שקד יבש מחד, ומאידיך הוא ראוי למאכל. לכן משלב זה אפשר להפריש תרו"מ מהשקדים, ואם מכר אותם לגוי לפני כן - פטור מתרו"מ.